

ДЕЯКІ ПИТАННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В. О. Венгерська

ІНТЕЛЕКТУАЛИ В ХІХ СТ.: ФЕНОМЕН МНОЖИННИХ ЛОЯЛЬНОСТЕЙ

Ключові слова: інтелектуали, малорос, великорос, триада Уварова; імперська, династійна, національна лояльність, ідентифікаційні процеси.

Ключевые слова: интеллектуалы, малорос, великорос, триада Уварова; имперская, династическая, национальная лояльность, идентификационные процессы.

Key words: intellectuals, maloros, velikoros, triad Uvarov; imperial, dynastic, national loyalty and identity processes.

Входження українських земель, які тривалий час перебували під владою Речі Посполитої, до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. пов'язувалось із чисельними проблемами. Однією з ключових була необхідність історичної легітимізації новоприєднаних територій, обґрунтування правомірності володіння ними, підтвердження їх «руськості». Саме до цього і приступили спочатку «придворні», потім «офіційні» історики, аматори, професіонали, філологи, громадські діячі та навіть чиновники. Від того, яким чином всі вони ідентифікували самих себе, в значній мірі залежав і зміст нових історичних наративів. Написання, конструювання історії спочатку імперської, пізніше національних стало однією з фундаментальних складових обґрунтування правомірності територіальних, культурних та інших претензій.

Не останню роль в цій легітимізації відіграло місцеве дворянство. Лояльність до влади в цілому, яка помножувалась на лояльність династійну, пояснювалась як політичними традиціями так і вдячністю за зрівняння в правах, у відповідності з «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 р. Катерини II. По-

шук грамот, які б підтверджували шляхетне походження, спонукали багатьох заглибитись в історичні документи. Результатом цієї діяльності стає поява моди «на історію», захоплення старожитностями, на тлі яких вибудовується образ ідилічної Малоросії — «південної Росії». Іншою стороною названих процесів стає усвідомлення важливості власних персон та правомірності окремих претензій, в першу чергу — владних, але в межах окресленого правового поля.

Питанням пошуку ідентичностей, проблемам написання національних історій та створенню відповідних міфів в останні роки присвячено достатню кількість публікацій. Окремо варто виділити російський часопис «Ab imperio», на сторінках якого ці питання обговорювались на належному науковому рівні. Так, зокрема, поштовхом для написання статті стали думки, висловлені авторами двох статей, розміщених на сторінках журналу. Перша — білоруського дослідника П. Терешковича [1, с. 191–226]. В ній на прикладі представників однієї родини Івановських, а також протагоністів білоруського національної ідеї М. Бобровського та І. Даниловича автор відстежив мотивацію змін у визначенні ідентичності. Він наголосив на культурній гібридизації, гнучкості та еластичності самоідентифікації, які, на його думку, в імперських умовах були необхідними для вдалої соціальної адаптації. Автор другого матеріалу, Й. Петровський-Штерн, зосередив свою увагу на постаті прадіда В. Леніна, містечкового єврея М. Бланка, який відрікся від свого єврейства на користь імперської лояльності та православ'я [2].

Р. Магочі [3], О. Міллер [4], В. Кравченко [5], Марк фон Хаген [6] переконані у тому, що місцева малоросійська ідентичність вважалась прийнятним і навіть бажаним доповненням до консервативної ідеологемі Російської імперії, сформульованої російським істориком М. Г. Устряловим* та міністром народної освіти графом С. С. Уваровим в 1833 р. у вигляді відомої тріади «самодержавство, православ'я, народність». Остання складова,

* Устрялов М. Г. походив із кріпосних селян Орловської губернії, але спромігся зробити блискучу кар'єру. В 31 рік він був вже доктором наук та академіком. Вважався офіційним істориком імперії. Його підручники з історії для гімназій та реальних училищ були єдиними офіційно дозволеними для використання в імперії до 60-х рр. XIX ст.

як тоді виглядало, була нижчим ступенем соціокультурної системи, яка визнавала ієрархію різних лояльностей та ідентичностей, що взаємно доповнювали одна одну. Для заохочення слов'янознавчих студій, історичного обґрунтування «руськості» новоприєднаних земель, у 1838 р. С. Уваров виділив щедре фінансування.

Ярослав Грицак в своїй монографії, присвяченій Івану Франку [7], блискуче аналізує впливи найближчого та віддаленого оточення, загальну культурну, суспільно-політичну атмосферу, на тлі якої формувалась особистість громадського діяча та поета, а також викристалізовувалась національна ідентичність.

Проблема пошуку свого «я» в імперських умовах, дилеми династійної, імперської та національної відданості стали одними з визначальних рис XIX ст. Як вирішували для себе цей конфлікт відомі інтелектуали (діяльність та творчий доробок яких відіграв не останню роль в процесі формування національних проєктів), спробуємо з'ясувати у запропонованому матеріалі.

Одним із найбільш ранніх варіантів бачення власної історії став перший історико-політичний трактат цієї доби — «Історія Русів»*. В контексті запропонованої теми, правомірною видається одна із гіпотез щодо авторства твору. В сучасній українській історіографії за статтю канцлера та князя О. Безбородька закріплено образ одного з найбільш «ганебних» малоросів та україноненависників. Однак, окремі факти з його життя засвідчують, що знаковою для російського імперського чиновника найвищого рангу залишалась причетність до «іншого» культурного поля. Про це, зокрема, свідчить і факт формування ним повного списку гетьманів, генеральних суддів і підскарбіїв, генеральних осавулів, писарів, хорунжих, а також полковників дев'яти українських полків, які становили гетьманське військо. Складання подібного реєстру могло переслідувати наступну мету — офіційно затверджений список в ідеалі спрощував процес визнання дворянства, мінімізуючи кількість необхідних для підтвердження документів. Виходячи з того, що одним із ключових посилів «Історії русів» було обґрунтування претензій козацько-старшинської еліти на владу

* В 1846 р. Й. Бодяньський (на постаті якого ще зупинимось), підготував до друку та легально видав у Москві.

та привілеї, ймовірність авторства О. Безбородька є достатньо високою, хоча остаточне розв'язання цієї проблеми лишимо експертам-лінгвістам.

Елітарність вищої освіти спричинила до концентрації в чисельних наукових осередках критичної маси інтелектуалів, які зосередили свою увагу (у випадку Харківського університету) на малоросійських фольклорних, пізніше — більш загальних славістичних студіях. Останні в значній мірі спирались на методологічні підходи та конструкції німецької історичної та філософських шкіл.

Харківський університет було відкрито в січні 1805 р. Його заснували з ініціативи громадськості міста, в першу чергу, Василя Каразіна. Організація підписки серед місцевого дворянства дозволила зібрати необхідні кошти. Міська управа також виділила частину грошей. Куратором навчального закладу було призначено графа С. Потоцького* (вже в березні 1805 р. він помер), а ректором — філолога І. Рижського. Серед професорів в перші роки існування університету переважали іноземці, в основному, німці. Найбільш відомі — філософ Й. Б. Шад, історик Д. Х. Роммель [5]. Університет швидко перетворився на потужний та впливовий науково-культурний та громадський осередок. Представники народницької школи та сучасні послідовники цього методологічного підходу в українській історіографії, традиційно іменува-ли(ють) Харків, у зв'язку з цим, «колісько національного відродження».

Найбільш відомим гуртком, який діяв тут протягом 20–30-х рр. XIX ст., став літературний. Його членами були представники харківської романтичної школи І. Срезневський (пізніше стане засновником петербурзької славістичної школи), А. Метлинський, П. Гулак-Артемівський, Л. Боровиковський. В свій харківський період І. Срезневський вважав українську окремою слов'янською мовою, але з другої половини XIX ст. розглядав її виключно як діалект російської. Таке ставлення пояснювалось тим, що в період «малоросійської романтичної ейфорії» мова мала специфічне змістовне навантаження, вона сприймалась як прояв первинності та «чистоти» патріархаль-

* Відіграв неоднозначну роль в політичних подіях, які призвели до третього, та останнього поділу Речі Посполитої. В Росії його «заслуги» цінували, що підтверджувалось чисельними нагородами та почесними посадами.

ної руської традиції. Від моменту другого польського повстання 1863 р. ситуація кардинально зміниться.

Одним із домінуючих напрямків славістичних студій стали лінгвістичні дослідження. Робота над аналізом давньоруських, чеських, сербських, болгарських, та ін. стародруків дозволяла виділяти схожі конструкції, разом із тим бачити і виразні принципи мовні відмінності. Біля джерел російської славістичної школи стояв Й. Бодянський, який народився на Полтавщині, в родині сільського священика, та, як і більшість малоросійських вчених, письменників сповідував ідеали подвійної лояльності. З його ім'ям пов'язуються цікаві лінгвістичні розвідки першої половини XIX ст. Перш за все варто згадати «Розгляд різних думок про стародавню мову північних та південних русів» (1835 р.), в якій вчений відстоював тезу самостійності мови «південних» русів. Його магістерська дисертація присвячувалась «народності» поезії слов'янських племен. Досить промовистою була назва кафедри Московського університету, на яку Й. Бодянського запросили в якості екстраординарного професора — слов'янських *говорів*. Отриманню цієї посади передувало кількарічне стажування у Відні, Будапешті, Празі та інших європейських університетах. Подібне стажування було обов'язковою практикою, яка відкривала в подальшому значні кар'єрні перспективи перед вченими. Й. Бодянський у лютому 1844 р. познайомився з Т. Шевченко. До наших днів збереглися два листи Бодянського і шість листів Шевченка [8]. Дослідники творчості Й. Бодянського вважають, що саме він посприяв зацікавленню Шевченка історією чехів та Шафариком, якому український поет присвятив поему «Єретик». Готуючи до друку 1843 р. перекладену російською мовою працю Шафарика «Слов'янське народописання», до перелічених чеським ученим прізвищ українських письменників Бодянський додав ім'я Шевченка [9]. Бодянський підтримував поета в роки заслання, надсилав йому листи. 9 березня 1861 р. Бодянський був серед тих, хто прощався з Шевченко у церкві Тихона-чудотворця у Москві.

Вже після придушення першого польського повстання 1830–31 рр. окреслюється ще один аспект лояльного ставлення з боку російської влади до збереження місцевої малоросійської самобутності. Її починають використовувати як своєрідне зна-

ряддя деполонізації Правобережжя. Але поки що доволі поступово та обережно. Посилюються ці тенденції після закриття (польських за змістом та наповненням) університету у Вільно, ліцею у Кременці, та відкриття на їх фінансовій та матеріальній основі університету Св. Володимира у Києві.

Романтизм як домінуючий напрям в цілому в культурі, та літературі, зокрема, позначився і на ставленні з боку освічених росіян до «російської Італії». В першій половині XIX ст. в інтелектуальних колах імперії українофільство перетворилося на модне захоплення. Малоросія вважалася «справжнім» заповідником руськості, де, як вбачалось, збереглася пам'ять про старі слов'янські традиції та козацьке лицарство. Етнограф, культуролог О. Пипін, який був прихильником слов'янофільських ідей та наголошував на необхідності «дати силу в вихованні молоді істинно руським началам» в 50-ті рр. XIX ст. наголошував: «ми нічого проти українофільства не мали та навіть ставились до нього із симпатією» [10, с. 236]. Саме на цій хвилі симпатії досягнув перших літературних успіхів М. Гоголь.

В контексті загальних настроїв першої половини XIX ст. стає зрозумілим призначення на посаду ректора відкритого в 1834 р. Київського університету професора ботаніки Московського університету М. Максимовича. Ця кандидатура була активно підтримана міністром народної освіти С. Уваровом. Ще в 1827 р. Михайло Олександрович підготував до друку та видав збірку українських пісень. Як і більшість романтиків-малоросів, Максимович вбачав в українському фольклорі глибинні, не зіпсовані цивілізаційними впливами першоджерела патріархальної «руськості». Відомий його вислів, який підтверджує факт подвійної ідентифікації вченого: «Я люблю Київ любов'ю загальноруською та найближчою до неї малоросійською» [11, с. 78].

Після виходу згаданої збірки М. Максимович познайомився з М. Гоголем. Вони залишались друзями протягом всього життя. Після призначення на ректорську посаду М. Максимович запропонував М. Гоголю очолити кафедру всесвітньої історії університету. В цей самий час Гоголю надійшла інша пропозиція від міністра народної освіти С. Уварова щодо професорської посади в Петербурзькому університеті, на яку він погодився. В 1834 р. Московський університет видав друге зібрання

«Українських народних пісень» М. Максимовича. В передмові видання зазначалась участь «в труде» М. Гоголя. В 1832 р. відбулось знайомство Гоголя з М. Погодіним, відомим російським істориком, якого досить часто називають «хрещеним батьком» русофільства в Галичині. Саме М. Погодін ввів Гоголя в нове для нього умовно «московське коло», до складу якого входили згадувані вже М. Максимович та Й. Бодяньский. В 1834 р. М. Гоголя за ініціативи М. Погодіна було обрано дійсним членом Товариства любителів російської словесності*. А в 1845 р. його обрали почесним членом Московського університету «за відмінні у вченому світі заслуги та літературні труди» [12, с. 53].

З іменами М. Максимовича та М. Погодіна пов'язується відома полеміка, що розгорнулася на сторінках журналів в 60-х рр. ХІХ ст. та увійшла в історію як суперечка між «южанами» та «северянами» щодо стародавності малоросійської мови. Дискусія вилилась на сторінки тогочасної преси, в межах якої Максимович в 1856 р. опублікував «Філологічні листи до М. Погодіна», в яких захищав самотність малоросійського народу, його культури та мови. Максимович полемізував з погодінською теорією про старшість «великоруської» мови над «малоруською» [13]. В 1857 р. Максимович здійснив та видав переклад «Слова про Ігорів похід» українською мовою. Через два роки він започатковує видання альманаху «Українець», в якому були вміщені матеріали з історії України [14].

М. Максимович мав дружні стосунки із Т. Шевченком. Він приїздив на хутір Михайлову Гору, за час свого перебування в родині написав портрет Михайла Максимовича та його дружини Марії Василівни. У 1860 р. Михайло Олександрович опублікував полемічну статтю «Оборона українських повістей Гоголя». У травні 1861 р. М. Максимович брав участь у похороні Т. Шевченка у Каневі, під враженням від втрати написав вірш «На смерть Т. Г. Шевченка». Проте, на думку В. Кравченка, М. Максимович, хоча і присвятив себе українським студіям, постійно полемізував зі слов'янофілами, проте «так і не став націоналістом у сучасному значенні цього слова, залишившись у силовому полі «всеросійської» конфесійно-культурної єдності» [5, с. 58].

* Саме це товариство виступило з ідеєю спорудження пам'ятника Гоголю в Москві в 1909 р.

Не менш цікаві пошуки свого «я» пов'язані з *представниками* польської культури, особливо в умовах Правобережжя. Однією з найбільш яскравих та неоднозначних постатей першої половини ХІХ ст. був волинський шляхтич М. Чайковський. На перший погляд, його доля не типова для людей шляхетського кола. Але в ній з усією гостротою знайшли відображення знайомі для його земляків-сучасників проблеми пошуку власної ідентичності. Виховував його дід, як згадував М. Чайковський, «на засадах аристократизму в дусі козацтва та шляхетства» [15, с. 251–264]. Чайковський брав безпосередню участь у першому польському повстанні, після придушення якого, змушений був емігрувати. З початку він опиняється у Парижі, де зближується з відомим політичним діячем А. Чарторийським*, за дорученням якого у 1841 р. вирушає до Стамбулу як політичний агент. Тимчасове відрядження затяглося на довгі 30 років. Головним змістом його досить різнопланової діяльності була підтримка польської справи, прагнення відновлення «історичної справедливості» через створення козацьких полків та загальнослов'янського єднання. Для розв'язання завдань, пов'язаних з боротьбою проти Росії, пробував налагодити контакти з кавказькими горцями на чолі із Шамілем, з донськими та кубанськими козаками, мав відношення до заснування колонії на Мармуровому морі для польських ветеранів, навіть намагався залагодити конфлікт між балканськими слов'янами та турецьким урядом. Ще до початку Кримської війни (1853–1856 рр.) Чайковський звернувся до султана з пропозицією створити козацький військовий підрозділ для боротьби з Росією. Він став його керівником завдяки наверненню в іслам. Новим ім'ям та одночасно військовим званням польського романтика стало Садик-паша, яке він протягом тривалого часу використовував в якості літературного псевдоніму. Кримська

* А. Чарторийський — князь, належав до найближчого оточення молодого Олександра І, 1804–1806 був міністром закордонних справ Російської імперії. Зі зміною оточення імператора відходить від активної діяльності в російській політиці, залучившись до підготовки польського повстання. Був одним із керівників листопадових подій 1830 р. в Варшаві, головою Національного уряду. Після придушення повстання опинився в еміграції. В Парижі очолював консервативне крило польської еміграції. Активно підтримував антиросійську політику європейських держав напередодні та під час Кримської війни, після її завершення відійшов від активної громадсько-політичної діяльності. Прожив 91 рік.

війна завершилась поразкою Росії, але і позицію Туреччини складно було охарактеризувати як значну перемогу. Чайковський не зміг реалізувати свій задум, спробував взяти участь у невдалому державному закаті та поступово розчарувався у своїх проектах. Наступним його кроком стало звернення до нового російського імператора Олександра II, з яким пов'язували початок доби лібералізації в порівнянні з Миколаївським режимом. Чайковський висловив прохання про помилування, яке досить швидко отримав. У 1873 р. Михайл Чайковський повертається до Росії, оселяється в Чернігівській губернії, в черговий раз змінює віросповідання. Цього разу, і вже остаточно, його вибором стало православ'я. Досить промовистим є лист, який газета «Волынские губернские ведомости» в № 6 за 1873 р. передрукувала з «Московских ведомостей». В своєму покайному зверненні він наголошував: «...Я постійно переслідував одне головне завдання — зближення поляків із слов'янським світом, з яким їм ніколи не варто було розривати зв'язку... Поляки зобов'язані щиро з'єднатись з російським народом, вірою та правдою служити царю Всеросійському, проїнятих усвідомлення неподільності Великої держави, та переконатись, що лише в подібній формі політичного існування вони можуть зберегти свою народну гідність» [16, с. 5].

Серед волинської, подільської шляхти почуття територіального патріотизму, а відповідно, і артикуляція подвійної лояльності була поширеним явищем. І. Лисяк-Рудницький наводить вислів мемуариста С. Стемповського з приводу того, що «поляк і українець жили в ньому самому в досконалій гармонії» [15, с. 96]. В цьому контексті стає зрозумілою мотивація творців гуртка хлопоманів, ідейним натхненником якого став тоді ще студент Київського університету, значно пізніше його професор, один із засновників народницької школи української історіографії, В. Б. Антонович. До організації, яка діяла легально, оскільки не ставила перед собою політичних завдань, проголошуючи лише необхідність просвіти селянства, входили також Тадей Рильський, Борис Познанський, Кость Михальчук, Павло Житецький, Павло Чубинський.

Складно не погодитись з думкою, яку висловив Г. Касьянов: «процес формування імперій відбувався як процес... «перетравлення» *околиць*... саме околиці формували імперії, в

значній мірі визначали її характер та стиль діяльності» [17, с. 99]. Дозволимо додати від себе — околиці та їх найкращі представники.

Таким чином, феномен множинних лояльностей в першій половині XIX ст. відображав тогочасні політичні та соціальні реалії. На розв'язання дилеми щодо власної ідентифікації інтелектуалами з відмінним етнічним походженням впливали цілий комплекс факторів як особистого, так і суспільно-політичного характеру. Хоча у більшості випадків головними виступали банальні меркантильні інтереси, або ж імперська лояльність вважалась абсолютно природною річчю. Траплялись і винятки, які, на жаль, лише підтверджували факт еластичності ідентифікації та необхідності розміщувати себе в офіційно визначеній системі координат.

Не менш цікавою проблемою, яка потребує подальших досліджень, є визначення власної ідентичності представниками «безмежного селянського моря», яке в жодному випадку не було однорідним та пропонувало власні підходи до визнання «своїх» та «чужих».

Джерела та література

1. Терешкович П. В. Пограничье как судьба: метаморфозы идентичности в восточноевропейском пограничье/ П. В. Терешкович / Ab imperio. — 2009. — № 1. — С. 191–226.
2. Петровский-Штерн Й. Мошко имперский/ Й. Петровский-Штерн / Ab imperio. — 2009. — № 1. — С. 115–146.
3. Магочій Р. Історія України/ Р. Магочій. — К.: Критика, 2007. — 639 с.
4. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. — СПб.: Алетейя, 2000; Миллер А. Россия и русификация Украины в XIX в./ Россия — Украина: история взаимоотношений / А. И. Миллер. — М., 1997/ [Электронный ресурс]. www.litopys.org.ua
5. Кравченко В. Харків/Харьков/В. Кравченко. — Вильнюс: ЕГУ, 2010. — 358 с.
6. Хаген Марк фон. Русско-украинские отношения в первой половине XX в. / Россия — Украина: история взаимоотношений/ Марк фон Хаген. — М., 1997/ [Электронный ресурс] www.litopys.org.ua.
7. Грицак Я. Й. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Я. Й. Грицак. — К.: Критика, 2006. — 631 с.
8. Шевченко Т. Листи, дарчі та власницькі написи, документи, складені Т. Шевченком або за його участю // Зібрання творів: У 6 т. / Т. Г. Шевченко. — К., 2003. — Т. 6. — 632 с.

9. Василенко Н. П. О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии / Н. П. Василенко. — К., 1904. — 95 с.
10. История Москвы. Хрестоматия, Т. III. Вторая столица Российской империи (конец XVII — начало XX вв.). — М., 1997. — С. 236–240.
11. Максимович М. А. Письма о Киеве / М. А. Максимович. — М.: Тип. М. П. Погодина, 1869. — Оттиск из «Епархиальных ведомостей». — 90 с.
12. Воропев В. Гоголь и Московский университет/ [Электронный ресурс]. — philol.msu.ru/data/gogo1200///gogol_and_msu.pdf
13. Филологические письма к М. П. Погодину // Русская беседа, 1856. — Ч. 3. — С. 99, 105, 112–113, 122, 135.
14. Грушевский А. С. М. А. Максимович (1804–1873): Из украинской историографии XIX в./ А. С. Грушевский. — СПб., 1906. — 42 с. : Отдельный оттиск из «Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. — Т. 11 (1906). — Т. 11, кн. 1. — С. 375–416.
15. Лисяк-Рудницький І. Историчні есе /І. Лисяк-Рудницький. — В 2 т. — Т. 1. — К., 1994. — 554 с.
16. Исповедь бывшего эмигранта М. Чайковского//Волынские губернские ведомости. — 1873, № 6. — С. 5.
17. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соціально-політичний портрет/Г. В. Касьянов. — К., 1993. — 176 с.

Анотації

Венгерская В. А. Интеллектуалы XIX в.: феномен множественных лояльностей.

Проблема поиска своего «я» в имперских условиях, дилеммы династической, имперской и национальной преданности предстали в качестве определяющих черт XIX в. В предложенном материале рассматриваются пути разрешения этого внутреннего конфликта известными интеллектуалами, деятельность и творческое наследие которых сыграли не последнюю роль в процессе формирования национальных проектов.

Vengerska V. Intellectuals of the 19-th century: the phenomenon of multiple loyalties.

The article deals with the problem of finding a personal “I” under imperial conditions, dilemmas of dynastic, imperial and national dedication brought in as the defining features of the 19th century. The paper offers ways of solution of this conflict by well-known intellectuals (whose activity and artistic heritage played no small role in the formation of national projects).